

De ASHANTI VAN GHANA, EEN KONINKRIJK VAN GOUD

Harrie Leyten

Inleiding

Reeds lang voordat Europese koloniale machten Afrika opdeelden in staten, kenden Afrikaanse volkeren hun eigen politieke en machtsstructuren. Zo bestonden er al eeuwenlang koninkrijken. De koningen werden gekozen uit de Koninklijke familie, maar om hun macht een legitieme basis te geven, werd er een mythische oorsprong aan gegeven. In de pre-koloniale tijd bezaten deze koningen grote macht: ze hadden hun eigen legers en waren verantwoordelijk voor de rechtspraak.

Zij beschikten over leven en dood van hun onderdanen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw, toen de Europese koloniale regimes Afrika onder elkaar verdeelden, trokken zij alle macht van de Afrikaanse koningen naar zich toe. Tegelijk beseften Europeanen, dat het in ieders voordeel was om deze 'traditionele' machtsstructuren te handhaven. Zo ontstond een systeem van 'indirect rule', dat wil zeggen: de koloniale regeringen regeerden door middel van de traditionele leiders.

Afrikaanse Koningen waren rijk door de belastingen die zij in natura oplegden aan hun onderdanen op landbouwproducten en jachtbuit. Tegelijk hadden zij de plicht om onderdanen die het nodig hadden, met gaven te ondersteunen.

De macht en het aanzien van de koningen lagen grotendeels in het prestige dat aan het ambt verbonden was. Het prestige werd op zijn beurt uitbundig vertaald in somptueuze festivals en het tentoonspreiden van goud, kleding, sieraden en andere machtssymbolen.

Ashanti koningschap

Centraal in de Republiek Ghana ligt het koninkrijk Ashanti. Dit rijk bestaat al meer dan driehonderd jaar en is diep geworteld in de cultuur en in de ziel van het Ashanti volk. De Britten beseften de waarde van dit rijk toen zij aan het einde van de 19de eeuw het rijk koloniseerden en besloten om het rijk niet rechtstreeks te besturen, maar dit te doen via de koning van het volk. Deze vorm van kolonialisme, Indirect Rule genaamd, hebben de Britten ook elders in Afrika toegepast. Bij de onafhankelijkheid van het land in 1957 honoreerde de regering van de nieuwe staat de oude, eigen koninkrijksvorm van de Ashanti binnen het bestel van de Republiek Ghana.

De Ashanti kennen een matrilineaire of moederrechtelijke samenleving. Dat wil zeggen, dat afstamming en overerving langs de vrouwelijke lijn gaat, dus van moeder op dochter. De vader had geen zeggenschap over zijn kinderen, die immers geen familie van hem waren (onder druk van de modernisering zijn de oude patronen anders geworden). De kinderen waren familie van hun moeder en de broers (die zij oom noemden) en zussen van hun moeder (die zij moeder noemden). Toch worden politieke functies bijna altijd uitgeoefend door mannen. De hoofden van de families in een dorp vormen de dorpsraad. Een van hen is dorpshef (*ohene*), ook wel 'chief' of 'koning' genoemd. Een aantal dorpen samen vormen een district (*oman*) onder leiding van een districtskoning (*omanhene*), ook wel 'paramount chief' genoemd. Alle districtshoofden samen vormen de Raad van de Ashanti koning. Zij zijn het hoogste gezag.

Goud voor de ziel

Goud is symbool geworden van het koningschap, maar ook van overvloed en eeuwig leven. Wanneer een nieuw huis wordt gebouwd, begraaft men eerst een klompje goud op die plaats. Op de achtste dag na de geboorte van een kind, krijgt het kind zijn naam. Het wordt voor het eerst naar buiten gebracht en aan familie en samenleving getoond. Bij die gelegenheid schenkt de vader een klompje goud aan de nieuwgeborenen: *krasika*, ofwel goud voor de ziel. Hij zegt daarbij: “Kom en wees een kind naar mijn hart (letterlijk naar mijn ziel, *kra*), gedraag je zó dat iedereen mij in jou zal herkennen”.

Wanneer een meisje volwassen wordt, zal zij tijdens de initiatie rituelen goudkleurige yamwortelen en eierdooiers te eten krijgen. Dat feest wordt besloten met een optocht van de meisjes door het dorp waarbij zij getooid zijn met kostbare doeken en gouden sieraden uit haar moeders bezit.

Symbolen van macht

Is goud door zijn verschijningsvorm al een uiting van rijkdom, wanneer het bewerkt wordt tot een bijzondere vorm, wordt de symboolwerking nog extra verhoogd. Dit komt het sterkst tot uiting bij de symbolen van het koningschap. De grote koning van Ashanti beheert de gouden zetel, *sika dua*. Een zetel is, niet alleen bij de Ashanti, symbool van macht (‘een gezeten burger’, ‘de koningstroon’, ‘de heilige stoel (het Vaticaan)’). Voor de Ashanti komt persoonlijke macht voort uit iemands ziel. Het is maar een kleine stap naar de opvatting dat iemands ziel ook in zijn zetel aanwezig is. Daarom mag niemand anders dan de eigenaar op deze zetel plaats nemen. Om vergissingen te voorkomen, wordt de zetel, als hij niet in gebruik is, achterover leunend tegen de muur van de ruimte gezet. Zetels van dorpshoofden en familieoudsten worden na het overlijden van de eigenaars, in een speciaal zetelhuis, een mausoleum, bijgezet. Op vaste tijden worden aan deze zetels, beter: aan de nog aanwezige zielen van hun eigenaars offers gebracht. Op den duur worden deze zetels zwart van het geofferde bloed. Zij worden dan ook omschreven als ‘de zwart geworden zetels’(in het Engels ‘*the blackened stools*’). Het is opvallend dat in geheel Ashanti slechts één gouden zetel bestaat. Hiermee geeft men het unieke en absolute karakter aan van dit voorwerp: hierin rust niet de ziel van een individu, maar van een volk. De zetels van familieoudsten en dorpshoofden zijn steeds van hout, soms met zilverbeslag bezet.

Statiezwaarden

Naast de zetels als machtssymbolen, zijn er de statiezwaarden. Het lemmet is van ijzer, met zilver beslagen en daarop vaak een houten met bladgoud beklede figuur van een krokodil of een ander dier. Het gevest bestaat uit twee houten bollen van gelijke grootte, verbonden door een houten tussenstuk, en is met bladgoud belegd. De zwaarden, *afena*, spelen een grote rol in het koningsschap. Er bestaan drie categorieën. De eerste bestaat uit zwaarden die de spirituele waardigheid van de koning symboliseren (*bosomfena*): de lemmeten hebben dierfiguren die staan voor macht, zoals de krokodil, de python, of wijsheid zoals de schildpad en bepaalde vogels. Een tweede categorie zijn de *asomfofena*: zwaarden van betrouwbaarheid en geloofwaardigheid. Wanneer de koning een boodschapper stuurt naar een andere koning, draagt deze een van deze zwaarden, als bewijs dat hij inderdaad namens zijn koning komt en dat zijn verhaal betrouwbaar is. Op een dergelijk zwaard heeft de koning zelf bij zijn ambtsaanvaarding de eed van trouw aan zijn volk gezworen. De derde categorie zijn de *akrafena*: zwaarden van de ziel, met wit zilver bedekt. Wit is de kleur van de ziel.

Alleen de koning mag een zwaard bij het gevest vasthouden, omdat hij de bevelhebber is (was) van het leger en het recht had iemand de oorlog te verklaren. Zijn ondergeschikten houden zwaarden vast bij het lemmet. Zij geven daarmee aan, dat zij geen kwade bedoelingen hebben. De zwaarden worden bij openbare gelegenheden gedragen door speciale zwaarddragers die verenigd zijn in een gilde. Het hoofd van dit gilde gaat gekleed in een martiale uitrusting, met adelaarsveren in een hoofdtooi, die versierd is met in bladgoud gevatte hoorns van een ram

Goud

In grote gebieden van West Afrika en ook in Zuid Ghana is al sinds mensenheugenis goud gevonden. In enkele gevallen was het stofgoud, dat in zeer kleine hoeveelheden uit rivierzand werd gewassen. In de meeste gevallen werd het gedolven uit smalle, open mijnschachten. Klompjes goud (*nuggets*) waren automatisch eigendom van het dorpshef, stof was eigendom van de mijnwerkers of hun opdrachtgevers. Dit goud werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Op de eerste plaats was het een waardevol product dat over grote afstanden werd verhandeld. Het vond tussen de 12de en 15de eeuw zijn weg via de oude Sahel Rijken (Ghana, Mali, Songhai) en via de trans Sahara handelsroutes zijn weg naar Noort Afrika en de handelssteden van West Europa, waaronder Amsterdam en Middelburg. Tegelijkertijd was goud op de binnenlandse markten in West Afrika ook betaalmiddel. Dit is zo gebleven tot de Engelsen in de Goudkustkolonie vanaf 1889 het Britse Pond als enig wettig betaalmiddel introduceerden en daarmee alle andere, vaak eeuwenoude betalingssystemen verboden.

Betalen met goud was in de pre-koloniale periode een gecompliceerde handeling. Omdat er geen vastgestelde eenheden waren en er ook geen standaard bestond voor gewichten, laat staan een ijkwezen, brachten koper en verkoper hun eigen gewichten en weegschaaltjes mee, naast het goud waarmee uiteindelijk de aankoop betaald moest worden. Eerst werd via uitgebreide wegingen overeenstemming bereikt over de (bronzen) gewichten, die in het Europa doorgaans 'goudgewichten' worden genoemd. Pas dan kon onderhandeld worden over de hoeveelheid goud die vereist was voor de transactie.

Goud was zowel handelswaar als betaalmiddel. Goud was ook een beleggingsobject en een garantie van macht. De koning hoorde steeds over zoveel goud te beschikken dat hij op ieder moment een leger op de been kon brengen en kon financieren om de grenzen van het rijk te verdedigen of om het rijk uit te breiden. De goudvoorraad werd om begrijpelijke redenen angstvallig beschermd, maar tegelijk niet weggeborgen in ondoordringbare kluizen.

Integendeel, de koning en naast hem iedereen die 'goed geboerd' had, wilde graag tonen waaraan hij zijn welvaart te danken had. Goud werd het statussymbool.

Rijk worden in Ashanti kon slechts door het verzamelen van goud. Met dit goud kon invloed en macht gekocht worden. Wie macht had, bezat mogelijkheden om meer goud te verzamelen.

Macht en invloed worden getoond om erkend te kunnen worden. Het is daarom niet verwonderlijk dat in de Ashanti samenleving, ook tegenwoordig, politieke en religieuze feesten gelegenheden zijn waarbij notabelen hun rijkdom aan goud tonen. De koning, het dorpshef, is dan bedekt met goud. Uitbundig bewerkte, massief gouden ringen, sieren zijn vingers. Hij draagt gouden banden rond zijn polsen, ellebogen en bovenarmen. Zijn kroon is bezet met gouden medaillons. Zijn sandalen hebben gouden gespen. Zijn hoffunctionarissen dragen gouden sieraden en eretekenen die niet alleen hun individuele positie aan het hof markeren, maar uiteindelijk de macht en het aanzien van de vorst bevestigen. Zo heeft Ashanti een goudcultuur opgebouwd die in Afrika nauwelijks zijn gelijke kent.

Goud speelt een zeer grote rol in de symboliek van het koningschap en van macht in het algemeen. Van oudsher is op het grondgebied van het huidige Ghana goud gedolven en verwerkt. De oude naam van het land was Goudkust.

Gouden zetel

Het belangrijkste moment in de ontstaansgeschiedenis van het Ashanti rijk is ongetwijfeld de legendarische bijeenkomst geweest in of rond het jaar 1700, waarbij Osei Tutu de familieoudsten en dorpshoofden wist te verenigen tot een hechte band. Tijdens deze vergadering, zo vertelt de legende, daalde een gouden zetel uit de hemel neer op de schoot van diens vriend en adviseur, de priester van het belangrijkste heiligdom, Akomfo Anokye. De priester wist de aanwezigen te overtuigen dat in deze zetel de ziel van het Ashanti volk verankerd was. Alle aanwezigen zwoeren trouw aan de zetel en aan Osei Tutu, die de koning van de Ashanti werd (*Asantehene*; *ohene* betekent koning).

Deze staatsvorm is blijven bestaan bij de Ashanti, zelfs nu het land al sinds zijn onafhankelijkheid in 1957 een Republiek is.

De grote koning van Ashanti beheert de gouden zetel, *sika dua*. Een zetel is, niet alleen bij de Ashanti, symbool van macht. Voor de Ashanti komt persoonlijke macht voort uit iemands ziel. Het is maar een kleine stap naar de opvatting dat iemands ziel ook in zijn zetel aanwezig is. Daarom mag niemand anders dan de eigenaar op deze zetel plaats nemen. Om vergissingen te voorkomen, wordt de zetel, als hij niet in gebruik is, achterover leunend tegen de muur van de ruimte gezet. Zetels van dorpshoofden en familieoudsten worden na het overlijden van de eigenaars, in een speciaal zetelhuis, een mausoleum, bijgezet. Op vaste tijden worden aan deze zetels, beter: aan de nog aanwezige zielen van hun eigenaars offers gebracht. Op den duur worden deze zetels zwart van het geofferde bloed. Zij worden dan ook omschreven als 'de zwart geworden zetels' (in het Engels '*the blackened stools*').

Het is opvallend dat in geheel Ashanti slechts één gouden zetel bestaat. Hiermee geeft men het unieke en absolute karakter aan van dit voorwerp: hierin rust niet de ziel van een individu, maar van een volk. De zetels van familieoudsten en dorpshoofden zijn steeds van hout, soms met zilverbeslag bezet.

Goudgewichten

Symbolen van dieren of voorwerpen op staatsiezwaaarden, tolkstaven, ringen, armbanden, zetels, verwijzen altijd naar spreekwoorden of oude wijsheden. Een bijzondere categorie met spreekwoorden zijn de zogenaamde goudgewichten. Het zijn de bronzen gewichtjes waarmee vroeger goud gewogen werd. Er bestaan twee categorieën: de geometrische gewichtjes, massieve blokjes brons met op de bovenkant een versiering in lijnen, cirkels, vierkantjes, zigzag lijnen, altijd abstracte motieven. De andere categorie bestaat uit figuurtjes van mensen, dieren, vruchten of planten. Het is niet duidelijk hoe de geometrische motieven ontstaan zijn of waar hun oorsprong ligt. Het veelvuldig voorkomende swastika motief is afkomstig uit Zuid Azië. Sommige lijnmotieven lijken hun oorsprong te hebben in de Arabische wereld.

Opnieuw moet worden benadrukt dat ieder spreekwoord niet alleen voor meerdere uitleg vatbaar is, maar dat veel motieven naar meer dan een spreekwoord kunnen verwijzen. De luipaard komt veel voor in spreekwoorden, ook op goudgewichtjes. Er bestaan veel spreekwoorden over luipaarden, zoals: "De luipaard blijft honger houden als hij een schildpad

aanvalt”, “Je moet een luipaard nooit oud of zwak noemen”, “Als de luipaard door de struiken springt, schudden de takken”, “De regen maakt wel de vlekken op de luipaard nat, maar kan ze er niet afwassen”, “Niemand leert het luipaardjong hoe het moet springen”. Hetzelfde geldt voor de olifant: “het is tandpijn die de tand van de olifant breekt”, “als je zegt, dat de olifant mager is, zal zijn vlees na zijn dood toch nog honderd manden kunnen vullen”, “Niemand weet wat de olifant heeft gegeten, dat hij zo groot is geworden”.

Wat precies de betekenis is van een spreekwoord, is alleen bekend aan de eigenaar en aan hen aan wie de eigenaar het heeft verteld. In een samenleving, waarin geen schrift bestond en men aangewezen was op het gesproken woord en op de mondelinge overlevering om de ervaringen en levenslessen uit het verleden te kennen, spelen spreekwoorden en gezegden een grote rol. Spreken in spreekwoorden werd (en wordt) door de Ashanti gezien als een teken van wijsheid. Deze vorm van spreken was tot een kunst verheven.

Met het verbod op goud als betaalmiddel, raakten de goudgewichten in onbruik. De huidige generatie Ashanti weet nauwelijks van het bestaan ervan. Door de komst van schoolboeken raken kinderen vervreemd van de mondelinge overlevering en de kracht van het gesproken woord. Toch blijven de symbolen nog zichtbaar en nadrukkelijk aanwezig bij openbare gelegenheden, waar de koning van Ashanti, omgeven door de district- en dorpshoofden, en honderden hoffunctionarissen in uren lange optochten zijn macht en pracht tentoonspreidt.

Spreekwoorden

Spreekwoorden zijn een wezenlijk onderdeel van de Ashanti cultuur. Over veel dingen mag niet openlijk gesproken worden, maar er kan via een goed gekozen spreekwoord op gezinspeeld worden. Iemand vals beschuldigen wordt gezien als een grove schending van diens integriteit. Maar wie door middel van een spreekwoord op subtiele manier kan duidelijk maken wat hij een ander verwijt, kan niet aangeklaagd worden voor een belediging: hij heeft het niet met zoveel woorden gezegd. Er is dan weer een spreekwoord dat hierop slaat: “alleen een dwaas vraagt iemand naar de betekenis van het spreekwoord dat hij gebruikte”. Zo wordt het systeem in stand gehouden.

Soms is een spreekwoord slechts een zin uit een lang verhaal. Wie de context van het verhaal niet kent, kan niet weten waar het spreekwoord over gaat. Zo is het gezegde “men heeft wijsheid nodig” afkomstig uit een fabel over een schildpad en een gier, die dik bevriend waren. Op een dag stierf de moeder van de gier. Gier nodigde schildpad uit voor de begrafenis maar vroeg zich af hoe schildpad ooit boven in de boom kon komen. De schildpad zei slechts: “men heeft wijsheid nodig”. Daarna vroeg de schildpad aan zijn familieleden om hem tot een pakje te maken met een briefje: “Gier, s.v.p. meenemen”. Toen de gier opnieuw de schildpad ging opzoeken, vond hij slechts het pakje. Hij nam het mee, zoals gevraagd en maakte het open toen hij boven in de boom was aangekomen. Tot zijn verbazing trof gier zijn vriend in het pakje. De schildpad herhaalde slechts: “Men heeft wijsheid nodig”.

Maar als de context al bekend is, dan blijft nog de vraag op welke concrete situatie het spreekwoord betrekking heeft, als het door een wijze ouder wordt gebruikt. Zo onderhield een vader zijn zoon die in een verre stad studeerde en vermoedde dat zijn zoon meer aandacht had voor meisjes dan voor zijn studie, door hem tijdens een vakantie te zeggen: “Wie dingen anders wil doen, haalt een van de drie stenen weg waarop zijn moeder haar pan zet om te

koken.” De zoon werd onzeker: wist zijn vader van zijn uitpattingen? Wist zijn vader dat hij inderdaad ‘met vuur speelde’ (in overdrachtelijke zin)? Omdat het geen pas gaf zijn vader te vragen wat hij bedoelde met het spreekwoord, restte hem slechts het piekeren erover. Hoe moeilijk het is om een spreekwoord toe te passen blijkt uit een spreekwoord, dat vaak afgebeeld is op goudgewichten: een pijprokende man met een vaatje buskruit op zijn hoofd. Een voor de hand liggende toepassing is: de man speelt met vuur en brengt zichzelf in levensgevaar. Een andere toepassing is: al zit iemand nog zo onder druk, hij moet zich weten te ontspannen. (Het werd als advies gegeven aan studenten die zaten te ‘stressen’ voor een zwaar examen.)

Tolkstaven

Een ander belangrijk symbool van koningschap is de zogenaamde tolkstaf. Iedere koning heeft enkele functionarissen, die tijdens vergaderingen onmiddellijk naast de koning zitten en als symbool van hun waardigheid een staf dragen. Het bovineinde van deze staven is gebeeldhouwd tot een figuur, bestaande uit een of meer dieren, of afbeeldingen van mensen of voorwerpen, steeds met een spreekwoord als symbool. Omdat een koning in het openbaar niet hoort te spreken, is het de taak van deze functionarissen (*okyame*) om de gedachten van de vorst te ‘vertolken’, over te brengen naar de luisterende bezoekers. Woordvoerder is een beter omschrijving dan tolk. Het is een methode om de koning te beschermen tegen de gevolgen van een verkeerde uitspraak of een beslissing die tegenspraak kon opleveren, en dus tegen verwijten en kritiek van zijn onderdanen. Deze functionarissen, die in het Nederlands ten onrechte ‘tolken’ en in het Engels ‘linguists’ worden genoemd, kunnen ook als boodschappers of ambassadeurs naar andere koningen worden gestuurd met belangrijke verzoeken of boodschappen. Zij dragen dan hun staf met zich mee, als teken dat zij niet op eigen initiatief komen, maar gezonden zijn. Tijdens deze missies dienen zij aangesproken te worden met de titels die voor een koning gereserveerd zijn.

Het is niet bekend hoe oud het gebruik van deze staven is bij de Ashanti. Volgens sommige auteurs is het gebruik overgenomen van Europese hoogwaardigheidsbekleders, zoals de Gouverneurs-generaal, die in de kastelen aan de kust woonden, en met wie handel gedreven werd. De tolkstaven die bij de Ashanti (en ook bij andere Akan sprekende volken) in gebruik zijn, zijn in hun vormgeving en in hun symboliek echter zeer Afrikaans. De top van een staf beeldt doorgaans een of meer spreekwoorden uit. Bekend is de afbeelding van de hand die een ei vasthoudt: de hand is de koning, het ei is zijn volk. Wanneer de hand (de koning) het ei (zijn volk) te hard vastpakt, breekt het; wanneer de hand het ei loslaat, valt het op de grond en breekt. De moraal: een koning dient zijn volk op verantwoorde wijze te leiden.

Hoe een koning zijn volk op verantwoorde wijze dient te leiden, blijkt uit de vele tradities die het koningschap omgeven en waaraan een koning zich heeft te houden. Een koning is geen alleenheerser. Hij heeft een raad van ouderlingen, ieder met een eigen verantwoordelijkheid binnen het bestel. Besluiten worden samen genomen. Een besluit komt niet tot stand door een meerderheid van de uitgebrachte stemmen, maar in consensus, dat wil zeggen, dat er overlegd wordt tot er een unaniem standpunt ontstaat.

Koningschap is erfelijk, maar gaat niet over van vader op zoon. Omdat de samenleving matrilineair (moederrechtelijk) is, geschiedt overerving via de moederlijke lijn. Een koning wordt na zijn overlijden opgevolgd door een zoon van een van de zusters van de koning. Wie deze zoon is, wordt bepaald door een college van wijze mensen, de ‘*Kingmakers*’. Hun keuze wordt voorgelegd aan de Koningin Moeder, die het laatste woord heeft. Deze vrouw heeft de

grootste invloed in de samenleving, in sommige opzichten groter dan die van haar zoon, de koning. (Overigens hoeft de Koningin-Moeder niet de biologische moeder van de koning te zijn, maar een tante, een zus van zijn moeder). Wanneer een koning zich aantoonbaar en op grove wijze vergrijpt aan de tradities, kan hij door dezelfde *kingmakers* en de Koningin-Moeder worden afgezet.

Koning en Koningin-Moeder worden rondgedragen (Foto H. Leyten)

De macht van een koning is beperkt. Kon een koning vroeger beschikken over leven en dood van zijn onderdanen, sinds de kolonisatie en ook onder de eigen regering van Ghana beperkt zijn macht zich tot zaken die te maken hebben met de handhaving van culturele en religieuze tradities van het volk. Alle andere (zoals veiligheid, onderwijs, gezondheidszorg, economie en infrastructuur) zijn taken van de landelijke overheid. Toch is de status van de Ashantihene geen folklore. Zijn invloed heeft een groot moreel gezag. De meeste Ashanti hebben meer vertrouwen in hun Asantehene, dan in de landelijke overheid.

Gebruikte literatuur:

- Antuban, Kofi. *Ghana's heritage of culture*. Leipzig. 1963
- Blackmun Visona, Monica. *A history of Art in Africa*. Thames and Hudson, London. 2000
- Cole, Herbert and Doran H. Ross. *The Arts of Ghana*. UCLA. 1977
- Falgayrettes-Leveau, Christiane (ed). *Ghana hier et aujourd'hui/Yesterday and today*. Musée Dapper, Paris. 2003
- Garrard, Timothy. *Gold of Africa*. Prestel. Munich. 1989
- Kyeremateng, A.A.Y. *Panoply of Ghana*. Longmans 1964
- Leyten, Harrie. *Goudgewichten/Goldweights*. Amsterdam 1979
- Idem: *Afrika nabij*. Catalogus Afrika Centrum, Cadier en Keer. 1984
- Idem: *Het Goud van de Ashanti*. In: Verre Naasten Dichterbij. Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden. Jrg. 19, nr. 1, april 1985
- McLeod, M.D. *The Asante*. British Museum. London. 1981
- Rattray, R.S. *Ashanti proverbs*. Oxford. 1952 (1916)
- Sarpong, Peter. *Ghana in Retrospect. Some aspects of Ghanaian Culture*. GPC. 1974
- Wilks, Ivor. *Asante in the nineteenth century*. Cambridge. 1975